

Les dificultats en l'aprofitament de les aigües del Xúquer. El molí, l'assut i la nora de Matada (segles XIII-XVI)

Ferran Esquilache Martí
Ivan Martínez Araque
Universitat de València*

Resum

Amb la reconstrucció d'un molí fluvial andalusí junt al riu Xúquer, en el lloc de Matada, s'engega la història d'un complex hidràulic medieval format per un assut, un molí i una gran sènia per al regadiu, que permetrà endinsar-nos en aspectes no sempre tractats fins al moment per la historiografia valenciana sobre la molinaria: des de la relació del poblament amb el sistema hidràulic, de les rendes que generava i la seua administració o dels seus costos i l'impacte en l'economia local o comarcal, en vespres de la conquesta feudal fins al començament d'època moderna.

Paraules clau: molins, enginyeria hidràulica, Xúquer, història de la construcció, història del treball.

Abstract

After the reconstruction of an Andalusí mill near the river Jucar, in Matada, started the story of a medieval hydraulic complex composed by a weir, a mill, and a large waterwheel for irrigation. That will allow us to study thoroughly some areas that Valencian historiography of mills has not always considered: the relationship between settlement and hydraulic systems, the income it generated and its administration, its cost and the impact in local or regional economy, on the eve of the feudal conquest until the beginnings of modern times

Keywords: Mills, Hydraulic Engineering, Jucar, History of Construction, History of Labor.

* Doctorands en el departament d'Història Medieval de la Universitat de València (ferran.esquilache@harca.org; ivan.martinez@uv.es).

Rebut: 2 de febrer de 2011. Evaluat: 10 de juliol de 2011. Versió definitiva: 28 de setembre de 2011.

I

L'any 1308, la reina Blanca d'Anjou, esposa de Jaume II, concedí al seu sastre Jaume d'Anglesola un permís per a reconstruir un antic molí andalusí emplaçat junt al riu Xúquer, en el lloc de Matada.¹ Uns 650 anys després, a mitjan segle xx, només perdurava el nom de Matada en una partida agrària, com molts altres despoblats valencians, però encara era possible observar unes poques restes d'aquella construcció medieval. En l'actualitat, ni tan sols es poden veure; es troben pràcticament submergides sota l'aigua i cobertes de roques i enderroc. Les obres que realitzà la Confederació Hidrogràfica del Xúquer al principi de la dècada del 1990 sobre el llit del riu quasi les van fer desaparèixer; finalment es van salvar, a l'espera d'una futura i poc previsible excavació arqueològica que ens aporte informació històrica sobre els orígens del molí i la seua evolució. De moment, tanmateix, serà la documentació generada per la batllia de Matada al llarg del segle xv i l'inici del xvi, conservada a l'Arxiu del Regne de València,² la que ens permetrà emprendre l'estudi d'aquest complex hidràulic format pel molí indicat, a més de l'assut que el fornía d'aigua i una gran sènia d'irrigació. I així, a partir d'aquest cas concret, mirarem de realitzar una aportació a la recerca sobre molineries medieval duta a terme per la historiografia valenciana des de fa més de dues dècades.

En realitat, cal dir que aquesta qüestió no havia suscitat un gran interès historiogràfic fins que al final de la dècada dels vuitanta diversos investigadors van parar atenció en els molins hidràulics fariners al País Valencià, però els treballs publicats llavors giraven al voltant de tipologies i qüestions tecnològiques. De fet, malgrat la tradició existent en el medievalisme europeu sobre l'estudi d'aquests enginys preindustrials, engegada per Marc Bloch (Comet 2003), en el cas valencià la recerca sobre el tema estava en aquell moment en mans de geògrafs i historiadors de la tecnologia (Glick 1988, 1990; Rosselló 1989). El treball historiogràfic dels medievalistes, basat en la recerca arqueològica i documental, no va arribar fins que es va desenvolupar a Catalunya una nova línia de recerca sobre la funció social dels molins andalusins i feudals (Barceló 1987, 1988; Martí 1988), que es va traslladar al nostre país de la mà de Sergi Selma (1993).

Aquest autor va demostrar que la major part dels molins del Xarq Alandalús pertanyien a les comunitats camperoles, així com també que la principal diferència amb el món feudal estava en la possessió dels enginys i no realment en trets tecnològics substancials. Anys després es publicaria un recull de treballs de diversos autors (Glick, Guinot i Martínez 2000) que pel seu contingut estava cridat a convertir-se en el punt de partida d'una nova i fructuosa línia de recerca destacada per a la historiografia valenciana, però que en la pràctica es va convertir en un punt i final a causa de la manca de continuïtat en la recerca per part de la majoria dels autors. De fet, malgrat que s'han produït alguns treballs nous d'ençà (Martínez Sanmartín 2005; Guinot 2005), moltes qüestions resten encara obertes.

Amb el present treball, doncs, volem retornar al tema des de diverses perspectives que no han estat gaire tractades fins ara. Primer, contextualitzant el molí dins del poblament, el pai-

1. ACA, Cancelleria, reg. 290, f. 45r. El 1311, després de la mort de la reina, Jaume II confirmà el privilegi. ACA, Cancelleria, reg. 207, f. 223v.

2. S'han conservat els comptes presentats pel batlle local davant l'oficina del mestre racional entre el 1485 i el 1514 i altres quaderns solts que inclouen llibres d'obres del molí el 1431, 1449, 1462, i els períodes 1467-1468 i 1481-1482.

satge agrari i els aprofitaments hidràulics a la Ribera Baixa del Xúquer en època andalusina i en els primers anys després de la conquesta feudal. En segon lloc, gràcies a la documentació de la batllia local, estudiarem les rendes extretes al segle xv del molí i la sènia de Matada per part de la corona. I, finalment, analitzarem les despeses que van provocar el manteniment i les reparacions dels enginys, així com també el seu impacte sobre l'economia comarcal, a partir de la documentació comptable conservada fins a l'inici del Cinc-cents. Tot plegat, doncs, es tracta d'un intent de situar tots aquests elements en el desplegament de les distintes relacions socials imperants abans i després de la conquesta feudal.

II

Quan la host feudal encapçalada per Jaume I va conquerir el territori valencià, Matada era el nom d'una alqueria andalusina emplaçada a la vora del riu Xúquer, que junt a unes altres setze formava part d'una xarxa de nuclis d'habitatge agrupats al voltant del *bisn* de Corbera. Així, d'aquestes alqueries se'n poden destacar les actuals poblacions de Riola, Fortaleny, Llaurí i Favara, o les desaparegudes Nacla, Benihoquer i la mateixa Matada (Cortés *et al* 1981). Alhora, aquest territori estava envoltat pel *bisn* de Cullera a l'est i el *bawz* de Madinat al-Jazira Suqr a l'oest, de manera que estem al davant de l'organització del poblament típica dels darrers segles del període andalusí.

Després de la conquesta, Matada apareix al Repartiment una sola vegada, el 1249, quan el rei va concedir a Pelegrina 4 jovades de terra en aquesta alqueria,³ però no en sabem res més fins que apareix de nou en la documentació, poblada per colons cristians al segle xiv, igual que Albalat, Riola i Fortaleny. Pel contrari, Favara i Llaurí havien restat habitades per la seua població indígena musulmana, mentre que les veïnes Nacla i Benihoquer estaven despoblades com tantes altres alqueries de les quals no ha quedat actualment ni tan sols el seu topònim en el territori com a partida agrícola.

El molí que al llarg del període baix medieval i modern va portar el nom de Matada no apareix documentat fins que la reina Blanca concedí a Jaume d'Anglesola el privilegi per a edificar-lo en el 1308; tot i que no es tractava totalment d'una nova construcció, sinó que calia reconstruir un antic molí andalusí assolat (Furió i Martínez 1994; Vercher 2006). Tanmateix, ni al Repartiment ni a cap altre document conegut del segle xiii apareix directament esmentat. De fet, Sergi Selma (1993, 2000b) va realitzar un exhaustiu buidatge d'aquesta documentació per a cercar molins andalusins, i a la comarca de la Ribera Baixa només en va trobar cinc: dos a Sueca, un a Riola, un quart molí a Cullera i, finalment, un altre de dues moles a l'alqueria de Nacla.⁴ D'aquest darrer ja no tornarem a tenir cap altra notícia més, i el topònim de l'alqueria que li donava nom quedarà tan sols com a partida agrícola; mentre que el molí andalusí del lloc de Matada, del qual res en sabem, apareix de sobte enrunat a la documentació el 1308. Això ens porta a plantejar com a hipòtesi que estem, en realitat, al davant del mateix enginy.

3. *Llibre del Repartiment de València*, edició d'Antoni Ferrando, registre 2317.

4. Els dos de Sueca són, probablement, els que més tard es coneixeran com a molí del Figuerat i Molí d'Aiello; el de Riola apareix amb una citació negativa (*stne forns et molendins*), tot i que existia perquè en 1270 el rei va alienar 2/3 parts de la renda que n'extreia (Selma 1993, 2000b).

L'abandonament del molí de Nacla per part de Pere Perfita —que l'havia rebut de Jaume I el 1249—⁵ i el conseqüent enrunament del casal, sumat a la desaparició d'aquella alqueria, pròxima a la de Matada, degueren consumir el canvi de nom, que al cap i a la fi no deixa de ser el topònim del nucli de poblament més proper.

En qualsevol cas, no és probable que aquest molí andalusí fos emprat exclusivament pels habitants de Nacla o Matada, ni que existís cap correlació directa entre molí i alqueria. L'existència de només dos casals en tot el districte del *bisn* de Corbera, si sumem el de Riola, ens porta a concloure que es tracta, en realitat, d'enginys aprofitats conjuntament pels habitants de tota la xarxa d'alqueries, ja que el seu emplaçament ha estat elegit per les condicions físiques del terreny —aquests molins estan a les revoltes del riu, per a aprofitar la inèrcia de l'aigua en el gir— i no per una qüestió de possessió.⁶

Tanmateix, allò que caracteritza especialment aquests enginys del Xúquer entre el conjunt molinar medieval valencià és el seu caràcter fluvial. Són construccions amb les mateixes característiques tècniques que la gran majoria de molins andalusins i feudals, de carcaus i rodet horitzontal, però amb la particularitat que no es troben instal·lats sobre séquies de reg, sinó a la vora mateixa del riu. Això no obstant, com que el Xúquer presenta un pendent molt dèbil en el seu tram final, els molins necessiten assuts per retenir l'aigua i pujar el nivell amb la finalitat de produir un salt artificial,⁷ fent-la entrar per un canal als cups, on la pressió pel seu propi pes mourà el rodet. Ben lluny estem, doncs, de les *aceñas* castellanes emplaçades en rius com ara el Duero, que són molins fluvials de roda vertical com els que esmenta al-Idrisí a Tudela, a Múrcia i a Saragossa, els quals tenien la particularitat de flotar i adaptar-se al nivell de l'aigua de cada moment (Selma 1993). Aquests últims exemples, però, resulten enginys associats a grans aglomeracions urbanes, les quals no disposen d'una altra font d'energia per a moldre el gra que els grans rius cabalosos.

En canvi, els molins camperols rarament estan emplaçats vora riu, i se solen construir sobre séquies d'irrigació. Però hi ha excepcions, sobretot allà on no hi ha sistemes hidràulics construïts: per exemple, al riu Segura i a l'Ebre, lluny de nuclis urbans importants, encara avui es conserven molins fluvials amb les mateixes característiques tècniques que les dels molins històrics del tram final del Xúquer, com ara el de Benijòfar, a Múrcia. I en el riu de la Sènia, amb un escàs cabal i sense sistemes hidràulics, els nombrosos molins d'època andalusina i feudal també són a vora riu (Guinot 2000). Per això, el cas que tractem ací és una excepció relativa en el panorama moliner medieval, obligat per les circumstàncies físiques del territori. De fet, a la Ribera Alta sí que hi ha sistemes hidràulics fluvials, derivats de l'Albaida i el riu dels Ulls —afluents del principal riu valencià—, per la qual cosa els molins estan emplaçats sobre les séquies o sobre aquests flums de menor entitat, i no sobre el Xúquer. A la Ribera Baixa, pel contrari, on no hi ha sistemes hidràulics de derivació fluvial ni altres cursos d'aigua naturals, els molins només es poden situar junt al gran riu, l'únic cabal d'aigua important capaç de moure'ls.

5. *Repartiment*, registre 2312.

6. Ja fa temps que es va evidenciar que el 90% dels molins andalusins estaven en mans dels camperols de les alqueries, i no en mans de l'Estat o de propietaris urbans (Barceló 1987; Selma 1993). De fet, en aquest cas no hi ha cap prova per defensar que la possessió era compartida per diverses alqueries, però tampoc no hi ha cap prova o indicatiu que indiqui el contrari, per la qual cosa es tracta d'una hipòtesi oberta.

7. D'uns dos metres, segons la documentació del segle *xvii* (Furió i Martínez 1994).

III

Molts autors s'han preguntat abans per què a la Ribera del Xúquer no es va crear en època andalusina una gran horta fluvial com les que envolten València i Múrcia, que aprofités l'abundant aigua del riu per al reg. Antoni Furió i Luis Pablo Martínez (1994, 2000, 2006) han proposat que va ser la *medina* d'Alzira qui va evitar la construcció d'assuts per a garantir la navegabilitat del riu fins a la mar, basant-se en unes disposicions de Jaume I que aquests autors retrotrauen al període andalusí anterior. En efecte, el rei va establir en el 1270 l'obligatorietat de tenir un portell de 25 pams (5,64 metres) en tots els assuts del Xúquer, que garantís el pas de les embarcacions pel riu, i la prohibició de construir nous assuts.

Això, tanmateix, sembla estar més relacionat amb el fet que la monarquia privilegià inicialment els interessos de les principals viles reials, com ara Alzira. Així, al llarg dels segles XIV i XV, les viles de Corbera, Sueca i, sobretot, Cullera, van intentar en nombroses ocasions la construcció de séquies derivades del Xúquer, cosa que Alzira sempre va aconseguir evitar apel·lant als seus privilegis davant del rei. I no va ser fins el 1415 que Ferran I va concedir el permís a Cullera per a la construcció de la seua équia major, encara que no es construïria finalment fins el 1453 (Furió i Martínez 2006). En realitat, és possible que les disposicions de Jaume I sobre els assuts del Xúquer tinguessen alguna herència andalusina, perquè almenys des del període de les taifes la *medina* podria haver imposat l'obertura de portells per al pas dels vaixells. Però, el fet d'impedir per part de l'Estat i les elits urbanes la construcció d'assuts per al regadiu a les comunitats camperoles que habitaven les alqueries és una altra qüestió més difícil d'acceptar. Fins i tot es podria haver donat la circumstància que aquests sistemes hidràulics haguessen estat construïts abans de la fundació d'Alzira, amb l'arribada dels primers pobladors berbers, però aquest no fou el cas. Les raons que expliquen l'absència de sistemes hidràulics fluvials derivats del riu Xúquer en època andalusina han de ser, per tant, unes altres.

A la Ribera Alta sí que hi ha sistemes hidràulics fluvials d'origen andalusí, però els assuts estan emplaçats sobre els afluents del Xúquer: l'Albaida i el riu dels Ulls. De la mateixa manera que a Saragossa l'horta no s'irriga amb aigua de l'Ebre, sinó dels rius Gállego, Jalón i altres dels seus afluents. Tampoc mai no es van desenvolupar grans hortes derivades del Tajo o del Guadalquivir, ni sobre cap altre gran riu peninsular. És obvi, doncs, que a l'andalús mai no es prenia aigua per a reg dels rius amb un cabal abundant, segurament perquè això implicava la construcció d'assuts de derivació molt grans i unes despeses de manteniment en material i força de treball massa elevades. A la Ribera Baixa, doncs, on el riu era bastant cabalós i no hi havia afluents amb un curs d'aigua constant, trobem la mateixa situació que al Baix Ebre o al Baix Segura, tres territoris on, a més a més, caldria afegir les particularitats ambientals del paisatge per a explicar la manca de sistemes hidràulics fluvials. Això és, la presència de marjals i aiguamolls. En aquest cas concret, la marjal de l'Albufera de València al nord i la de Corbera-Cullera al sud.

El poblament andalusí a la Ribera Baixa envoltava aquestes grans zones d'aiguamoll, cosa que era especialment significativa en el marge dret del Xúquer. D'una banda, les alqueries s'emplaçaven sobre la mota generada pel riu, que és l'àrea topogràficament més elevada i per tant la més seca, com ara Riola, Fortaleny, Nacla o la mateixa Matada; i, per un altre costat, hi havia alqueries als peus de la serra que tanca la planura al·luvial pel sud, com ara Favara o Llaurí.

Malauradament, tenim poques notícies de sistemes hidràulics en aquesta zona, que regarien petites hortes de només alguna hectàrea (Vercher 2006). De fet, al Repartiment hi ha registrada la donació d'un hort —no queda clar si a Fortaleny o a Matada—⁸ que ens està indicant l'existència d'una parcel·la irrigada en la mota del riu, i per tant d'un sistema hidràulic. La captació d'aigua en aquesta franja seca entre el riu i la marjal sembla fer-se a través de sènies, grans rodes mogudes pel corrent fluvial d'on extreien l'aigua directament. I ho sabem perquè al començament del segle *xiv* es donaren permisos per a reconstruir-les, per exemple a Riola i a Polinyà (Vercher 2006). De fet, aquesta mena d'enginyers hidràulics estan documentats en altres grans rius andalusins, com ara el Segura (Múrcia), el Tajo (Toledo) i el Duero (Zamora); com el Xúquer, rius cabalosos i amb una mota seca de gran alçada (González Tascón 2008).

Per a les alqueries de l'àrea propera a la serra de Corbera també hi ha indicis d'un sistema hidràulic de font al barranc de Cambrils, a Llaurí, que es pot intuir a partir del topònim de la partida del Safarejot, i per les descripcions d'unes restes trobades al segle *xix* que no estan gaire clares (Rubio s.d). En aquest sentit, és raonable pensar que part de les alqueries andalusines desaparegudes de les quals conservem el topònim per la documentació, però no el seu emplaçament, estiguessen situades als barrancs que baixen de la muntanya, els quals desaiguaven a la marjal i al desaparegut riu de Corbera.

La séquia de la Vila i del Comú, que parteix de l'ullal de la Marxuquera, al sud de Corbera, i porta l'aigua fins a Llaurí i Favara (Vercher 2006), i les séquies dels ullals de Segairent i la Tancadeta, que regaven les alqueries d'Albalat, Campanar, Segairent, Saucelles, Alborx i Sueca (Furió i Martínez 2006), segurament foren els sistemes hidràulics de major entitat de la Ribera Baixa fins ben entrat el segle *xv*. Altrament, en l'actualitat el territori de la Ribera està massa transformat per l'acció de l'home i per l'acció natural —les avingudes que han fet pujar el nivell del sòl i han soterrat les estructures històriques— per a trobar mitjançant la prospecció cap rastre d'altres espais hidràulics construïts a partir d'ullals i sènies. En qualsevol cas, estariem al davant d'un paisatge andalusí típicament marjalenc, com el que podem trobar al Baix Ebre o al Baix Segura, on les condicions ambientals són semblants: alqueries amb petits espais hidràulics a partir de sènies, fonts i ullals. Un poblament, en definitiva, que no viu exclusivament de l'agricultura, sinó també de l'aprofitament de l'aiguamoll com a base de la seua economia.

IV

L'emplaçament del poblament posterior a la conquesta feudal no va ser, inicialment, gaire diferent del d'època andalusina. Una altra qüestió, però, fou la distribució de la població indígena i les noves relacions socials que hi van irrompre. Els colons cristians, a banda d'ocupar els principals nuclis habitats en la zona —com ara Corbera—, es van assentar fonamentalment en bona part de les alqueries de la mota del Xúquer, com ara Riola, Fortaleny i Matada, i sabem que al final del segle *xiii* hi vivia gent; mentre que a les alqueries dels peus de la serra, com Favara o Llaurí, hi va romandre la població musulmana.

Com que no era possible una captació d'aigua abundant del Xúquer, a causa de la preeminència de la vila d'Alzira, els senyors feudals i els colons d'aquells llocs van optar per la recons-

8. *Repartiment*, registre 2317.

trucció de les grans sènies andalusines per a extraure l'aigua del riu. La documentació les anomena *nora* (àr. *na'ura*), un mot exclusiu per a aquests grans enginys de fusta que es mouen per la força del corrent, amb la qual cosa les distingeixen pròpiament de les sènies (àr. *saniya*) més petites de tracció animal, tal com fa la llengua àrab.

La primera menció de la nora de Matada la trobem en una concessió de la reina Blanca al seu sastre el 1309, un any després de la concessió del molí.⁹ Així, Jaume d'Anglesola podia regar la seua heretat junt al riu per un cens anual de 12 diners, encara que posteriorment aquest enginy hidràulic també irrigaria les heretats dels habitants de Matada, unes terres al voltant de 15 ha que podem localitzar en la mota del riu al voltant de l'alqueria, entre el curs fluvial i la marjal.¹⁰ Així mateix, sabem que hi havia una altra nora d'origen andalusí a prop de Riola, el permís per a la reconstrucció de la qual va ser concedit per Jaume II al veí de Corbera Guillem Puig el 1312; i, només un any després, el rei concedia un altre permís a Joan de Gaví per a reconstruir-ne una al costat de l'assut de Polinyà (Vercher 2006).

Tanmateix, un dels canvis més importants en l'activitat econòmica de la societat feudal respecte al període andalusí va ser la seua actitud cap a la marjal. És obvi que els camperols cristians continuaren aprofitant els aiguamolls per a la pesca, la pastura del ramat i la recollecció de diverses plantes industrials o sosa (Furió 2001; Martínez Araque *en premsa* a). Però els senyors feudals, amb el rei al capdavant, tenien altres interessos en aquests espais palustres. Des de la dècada de 1270 començaren els projectes de dessecació de marjals al llarg de la costa de tot el regne de València, encara que va ser durant el regnat de Jaume II quan es va llançar tota una política de dessecació i repartiment de la nova terra per al conreu, en un període d'expansió econòmica i del poblament (Torró 2009, 2010).

Les primeres notícies al respecte en la zona les trobem en 1273, quan coneixem l'existència d'un palafanger anomenat Elies que viu a Polinyà, el qual havia rebut terres en la marjal del lloc en un repartiment de dos anys abans. Però l'actuació més evident la trobem en 1292, quan el rei va ordenar a Berenguer Guillem i a Guillem Bernat la construcció d'un canal per a drenar la marjal i conduir l'aigua a la mar (Torró 2009; Vercher 2006). Aquesta acció es pot identificar molt clarament amb l'actual séquia del Rei, un topònim que com en el cas de les marjals de Peníscola i Gandia podem relacionar amb el mateix Jaume II (Torró 2010). De fet, en 1310 el rei ja ordenava que els ramats no s'introduïssen «in cequias maiores nostras almargalis dicti castre [de Corbera]», i un document del 1328 esmenta la *cequia regali* com a límit de dos heretats pràcticament dins de la marjal (Vercher 2006). Aquest canal parteix del barranc de la Murta, en el terme d'Alzira, i fa un recorregut paral·lel al riu, recollint al seu pas les aigües dels ullals que existeixen a la zona, fins que, a l'altura de l'actual arrossar, la séquia mamprèn un traçat absolutament recte que condueix l'aigua fins al riu Xúquer, just al davant del molí de Matada. No sembla, però, que l'objectiu fos la dessecació total de la marjal —excepte de la zona més nord-occidental, que es degué convertir en terra de conreu en aquest moment—, sinó més aviat aconseguir evacuar l'aigua dels ullals i dels barrancs perquè no s'estanqués a la marjal i es formés una llacuna.

9. ACA, Cancelleria, reg. 207, f. 223v. Vegeu la nota 2 i Verger (2006).

10. En 1493 i 1494 es percebé el dret de regatge de 130 i 160 fanecades respectivament; això és, entre 11 i 13 ha. ARV, *Mestre Racional* (en avant MR), 3693 i 3694. No entrava en el compte, però, l'anomenat camp de Nora, la reserva senyorial.

Finalment, dins d'aquest context d'expansió econòmica i del poblament en el qual es pot enquadrar la dessecació de marjals al començament del segle XIV, cal incloure també la construcció, o reconstrucció, de nous molins, igual que les nores. Els cinc molins andalusins de la Ribera Baixa documentats al Repartiment han augmentat en 1380 fins a nou. En aquest any, una representació dels membres del consell d'Alzira van recórrer el Xúquer des de la vila fins a la desembocadura de Cullera per a comprovar l'existència dels portells obligatoris als assuts dels molins, que havien de garantir la navegabilitat del riu (Furió i Martínez, 1994). Així, deixant de banda els dos molins emplaçats a prop de les portes de la vila, les autoritats van trobar els assuts dels molins d'Albalat, de Segairent, el del Figueral a Sueca, l'assut dels molins de Riola i de Guillem Baldoví, que el compartien, el d'Aiello també a Sueca, l'assut del molí de Matada, el de Benihuaquil, i finalment el del molí de Cullera. D'aquests nou casals de molins, trobem que els cinc andalusins esmentats al Repartiment encara existien: el del Figueral i el d'Aiello, que eren els dos molins que hi havia a Sueca, el de Riola, el de Cullera, i, finalment, el de Matada si acceptem que és el mateix que el de Nacla. Cal afegir, doncs, els d'Albalat, Segairent i Benihuaquil, d'origen dubtós,¹¹ més el de Guillem Baldoví, també a Sueca, que seria clarament de construcció posterior pel fet de portar el nom propi de qui el posseïa i compartir l'assut amb el de Riola.

En qualsevol cas, podem apreciar com al final del segle XIV s'ha produït una expansió dels molins, tant si es tracta d'una nova construcció, com el de Guillem Baldoví, o de la reconstrucció d'un antic molí andalusí abandonat al llarg de la segona meitat del segle XIII, com en el cas de Matada. Enric Guinot (2005) ja es va adonar d'aquest fort impuls a la molinaria en tot el país durant el regnat de Jaume II, que en el cas de l'Horta de València l'autor explica per una combinació de l'augment de la demanda de farina i el mecanisme de concedir privilegis al patriciat urbà i els oficials de la corona. La molinaria és un monopoli feudal, com també ho és l'accés a l'aigua, per la qual cosa no es pot establir un nou molí sense el permís del rei o el senyor corresponent. És en aquest mateix context, doncs, que cal situar la donació del molí de Matada per part de Blanca d'Anjou al sastre Jaume d'Anglesola, confirmada per Jaume II en 1311 després de la mort de la reina. Era, en realitat, un establiment emfitèutic a cens d'un morabatí anual a pagar per Nadal, que no solament havia de produir farina, sinó també rendes per a Anglesola i per a la corona.

V

Precisament, dins del procés d'alienació del patrimoni reial endegat al regnat de Jaume II, la vila de Corbera i el seu terme van passar aviat a mans senyoriales (Vercher 2009). Dècades després, a causa de les dificultats financeres, el senyor de Corbera va haver de vendre una part del senyoriu, i en el 1385 el lloc de Matada va passar per compra a misser Ramon Vidal. No era

11. Els autors que donaren a conèixer aquest document proposen que els molins d'Albalat, Segairent i Benihuaquil podrien ser també d'origen andalusí, ja que es corresponen amb topònims d'alqueries (Furió i Martínez 1994). Sens dubte, no s'ha de descartar aquesta possibilitat, però sense més evidències caldria evitar fer una relació automàtica entre alqueria andalusina i molí propi, com ja hem explicat a la nota 7.

una circumstància excepcional, ja que en aquesta baronia, al final del segle XIV, diversos llogarrets havien estat venuts a favor d'alguns ciutadans de València, com ara l'Alcudiola, o a favor dels Romaní, com és el cas de Llaurí i les seues alqueries. Aquest fet, característic de les senyories valencianes, no es trobava exempt de conflictes. El 1402 la senyora de Corbera, Carrossa de Vilaragut, i el detenedor del lloc de Matada encetaren un plet al voltant de les competències jurisdiccionals, en la sentència del qual es refermava que la vila assumia la justícia criminal (Vercher *en premsa*).

Més tard, revertiria Corbera a la monarquia. El 1418 Alfons el Magnànim adquirí la baronia als Vilaragut per una xifra considerable: 17.000 lliures. El 1420, al seu torn, el consell municipal de Matada oferí a la monarquia la compra del lloc, i per tal de satisfer el seu preu, 40.000 s., la pròpia comunitat carregaria un préstec, un censal pagador d'una pensió de 2.000 s. anuals.¹² D'ençà, la vila de Corbera pertanyia al reialenc, i Matada formava també part de l'administració regia, però en un districte distint, amb la seua pròpia batllia, fins que el lloc va ser venut finalment a la senyoria de Llaurí el 1514. Així, es va donar la circumstància que, quan Corbera va passar a mans nobiliàries una altra vegada, en el 1465, Matada, que era un lloc de patrimoni reial, depenia d'una jurisdicció privada.

Detinguem-nos en aquest punt en l'evolució del districte i el lloc de Matada als darrers segles medievals. En el 1416, abans d'entrar a formar part del reialenc, les rendes de la localitat havien estat arrendades pel senyor, Bartomeu del Mas, per 4.400 s. anuals. Els seus veïns, trenta-vuit segons els llibres comptables, pagaven la quarta part dels fruits i esplets.¹³ Després de passar al reial patrimoni el 1420, però, els camperols de la localitat aconseguiren enfrancar el pagament a partició de fruits i altres rendes, barata el pagament del terç delme a la monarquia i la pensió del censal de compra.

Tanmateix, es tractava d'un territori menut, de població reduïda i amb unes fortes despeses amb el molí, la nora i el seu assut, i això es traduí en dificultats per a l'administració reial davant de qualsevol sotrac. A partir del 1509, quan semblava que es donava una bona conjuntura, el batlle Pere Vicent tractà d'augmentar els ingressos pel concepte del censal que pagava la comunitat, que havia hagut de ser rebaixat a 1.200 s. i la resta sufragat per la corona, fent execució també de deutes passats. L'operació va resultar calamitosa: els hereters afectats deixaren abandonades les terres i la quantitat aportada descendí a quasi la meitat.¹⁴ La part del delme eclesiàstic cedida al rei fou arrendada per uns 400 s. el 1431; i des del 1485 fins al 1514, en què es conserven els comptes de la batllia de forma contínua, en només dos exercicis s'arribà a aquella xifra (Furió 1986).¹⁵

12. ARV, *Batllia general* (en avant BG), Plets, 1438.

13. A més a més, per cada casa hi havia 5 s. de cens emfitrèutic; de peita, s'abonaven uns altres 5 s. per jovada de terra; per dret de reg es pagava 2 s per cada senyada (4 fanecades, 3.325 m²). També es trobava la reserva del senyor, que estava formada per una casa, un hort paredat i el camp de la Nora, d'una jovada (9 ha). ARV, BG, Plets, 1438. Al final del segle XV era el batlle reial qui administrava a títol propi les terres, a compte de salari i a canvi d'un lloguer pagat en el retiment de comptes, ARV, MR, 3704.

14. De 1.488 s. a poc més de 660; fins a 16 contribuents deixaren els seus camps, id., 3716. La peita de la localitat, a un mateix temps, es veié retallada a causa de la construcció en aquests anys de la séquia nova de Cullera, que travessava el terme de Matada i afectà a camps ocupats, id., 3716.

15. Els últims anys que va pertànyer al reial patrimoni, l'arrendament del terç delme quedà fixat en 300 s.

Els testimonis escrits, en fi, parlen de declivi o fins i tot d'abandonament del lloc de Matada. Al final del segle xv sembla que la localitat tenia poc més de 15 o 20 famílies, i al començament de la centúria següent tan sols la meitat. El forn, que va ser pràcticament construït de nou, des del 1510 no trobà arrendatari;¹⁶ i molt més temps feia que no s'obria una taula de carnisseria. Certament, hi havia una tendència de fons irrefrenable al llarg dels segles medievals i d'època moderna, com era la despoblació dels llocs més menuts de la comarca en benefici de les localitats més poblades. A Matada es va produir un augment de la pressió fiscal durant aquest període, tampoc no s'hi podien mantenir alguns dels serveis necessaris per a la comunitat i, progressivament, algunes de les famílies anirien deixant el poble, tant per matrimonis amb altres llinatges de la zona com per la recerca d'altres oportunitats que altres llocs podrien oferir.

Això no obstant, no ha de passar desapercebut que algunes d'aquelles dramàtiques impressions transmeses per la documentació en molts casos eren interessades, en restar vinculades als processos judicials.¹⁷ Aquelles circumstàncies, però, o els problemes de la gestió de la batllia, no implicaren necessàriament que els habitants de Matada visquessin en la indigència. Les rendes senyoriales en gran mesura es basaven en el cereal, però restaven fora altres activitats que, si bé tenien un volum modest, resultaven essencials per a les economies familiars. En els comptes del terç delme de 1493-1494, de fet, predominen els grans —el forment, però sobretot la dacsà o la civada—, i sols es recaptaren de forma testimonial 12 s. per la fulla de morera.¹⁸ Tot i això, alguns veïns de Matada es dedicaven a tasques relacionades amb els cucs de seda: en Tamarit, venedor de llenç, o Miquel Cardona, filador de seda en 1512.¹⁹ Quelcom semblant succeeix amb el ramat, que a penes és referit en els comptes oficials; els caps de bestiar en altres pobles propers, com Fortaleny, superaven el mig miler.²⁰ I això sense oblidar els recursos provinents de la marjal, aprofitats per part de les mateixes famílies camperoles.

Fos com fos, no eren aquells tributs les principals entrades d'aquest petit districte reial. El principal ingrés dels comptes de l'administració règia a Matada provenia, sens dubte, del molí. En el 1431 suposava el 42% de les entrades, i entre 1485-1514 era el 49%. L'arrendament de l'enginy en aquesta última etapa i la taxa pagada per cadascuna de les tres moles anualment se situava al voltant dels 1.300-1.500 s.; fou l'única partida que es va veure incrementada en la localitat durant tot aquest període.²¹ Es tractava d'una xifra semblant a la produïda per altres molins riberencs, però ben significativa per al lloc, ateses les seues característiques. En fi, independentment de les vicissituds que va patir Matada, bona part de la clientela de l'enginy la

16. Que finalment va recaure a despeses de la comunitat, sense que, segons els llauradors que testificaren el 1512, el batlle Pere Vicent «no res no ls pagava, e que ja may ha volgut deixar lo dit forn al dit loch, ni menys pagar-los los jornals. En axí, tots se'n són anats del dit loch». Ib., 3717.

17. Sobre els guiatges i les exempcions que la corona decretà per poblar el lloc, les parts perjudicades —els senyorius veïns— afirmaven que «lo dit loch de Matada és estat e és poblat de persones pobres, fegitives per crims e deutes e tots los pobladors del dit loch per tals són haüts, tenguts e reputats per tots los conexents a-quells», ARV, BG, Processos, 129.

18. ARV, MR, 3693.

19. Ib., 3716.

20. Íd., 10356.

21. El molí de Riola, també de tres moles i sobre el riu Xúquer, va ser venut el 1462 per 9.000 s. ARV, BG, Lletres i privilegis, 1153, f. 335v-356.

constituïen els altres camperols de la zona, que tenien també terres irrigades per la nora que arreplegava l'aigua del riu Xúquer.

VI

En moltes viles del reialenc els molins havien passat, a canvi de mòdics censos emfitèutics, sota el domini útil de l'oligarquia o de la cavalleria urbana des de les acaballes del segle XIII i al llarg del Tres-cents (Selma 2000a; Guinot 2005). A Corbera, els senyors de la baronia van fer el mateix a la darrera del segle XIV i vengueren la possessió per aconseguir liquiditat. En canvi, en les senyories més petites o que formaven part dels termes generals d'altres localitats, els seus titulars procediren més aviat a l'arrendament d'aquelles instal·lacions. En el cas de Matada, essent, però, del patrimoni reial, es procedia habitualment al lloguer dels molins cada dos anys, cosa que permetria ajustar millor el preu segons les anyades.

Al final del Quatre-cents, eren, sobretot, rics camperols de Matada o de les localitats veïnes d'Alzira, Sueca o Cullera els qui van optar a l'arrendament del molí. Després, solia ésser sotsarrendat a moliners o petits camperols, que eren els que s'encarregaven realment de la seua explotació.²² Els arrendataris, a més, estigueren en condicions de poder marcar algunes clàusules en els contractes amb els senyors dels monopolis. En el cas de Matada, el molí romania aturat durant algunes setmanes o mesos durant la crescuda del riu a l'hivern, o per les pluges abundants que feien créixer el seu cabal: de vegades només va estar en funcionament uns nou mesos a l'any. De fet, en 1504 el molí va quedar inactiu des de març fins a maig, i novament de l'1 de desembre fins a Sant Antoni de l'any següent.²³ A partir del cinquè dia que el molí va gués, es descomptava de l'arrendament del molí, i així a Pol·lux Signell, arrendatari de l'enginy el 1509, li van abonar 338 s. 4 d. perquè, a causa del trencament de l'assut, l'aigua no arribava a la darrera mola, i aquesta va restar parada durant quasi cinc mesos —a raó d'uns 5 s. per dia hàbil.²⁴ L'assut va ser enderrocat pel riu novament a l'hivern, i fins a l'abril de l'any següent no va ser reparat, per això els jurats de Matada es van haver de fer càrrec de la gestió del molí, pagant als moliners.²⁵

A compte dels arrendataris restaven la gestió, les eines i el manteniment de certes parts del molí. Però el batlle també tenia l'obligació de subministrar moles noves —que podien superar, amb escreix, els 120-140 s. cadascuna—, les peces de metall de l'aparell —els cercols que envoltaven les moles, les nadilles entre ambdues, el corró de coure en l'extrem de l'arbre o el dau en el qual aquell ballava—, i certes eines de ferro —pics, badils per arreplegar deixalles, arnelles per als cadenats, el ganxo per obrir o tancar l'aigua i gafes per separar les moles. Fins i tot estaven al seu càrrec les obres dels elements estructurals del casal. En altres ocasions, era també

22. No sabem des de quan ni les causes que portaren a tal acord; tanmateix, si passat el termini de subhastes no hi havia cap arrendatari que superés una oferta de 1.300 s., l'enginy podia ser cedit al senyor del molí de Riola per aquest preu, com ara Iolanda de Nájera els anys 1493-1494. Possiblement la raó fos perquè constituïa el principal competidor del molí més proper.

23. ARV, MR, 3708.

24. Ib., 3713.

25. Íd., 3714.

la batllia de Matada la que assumia algunes de les parts de fusta de l'enginy: rodes, tremuges per on s'abocava el gra, caixes per a la moltura o barcelles de fusta. Sovint, eren els mateixos arrendataris o els moliners els que avançaven aquestes sumes, per a ser abonades posteriorment pels oficials reials, cosa que implicava una solvència suficient dels beneficiaris tant per fer front a l'arrendament del molí com a tot el seu manteniment. En suma, entre 1495-1510 els costos de reparació per part de la batllia ascendiren a més de 3.000 s., o ben bé l'equivalent a dos anys del lloguer.

VII

En els llibres de comptes dels oficials de la monarquia a Matada quedà reflectit, en els darrers anys d'administració reial, la reparació del cup de la darrera roda del molí, «la del racó», que era la que més problemes presentava en no arribar-hi suficient aigua. També es pagaren jornals per llevar troncs i arbres que «enrabassaven» l'entrada del corrent, la canal del molí,²⁶ amb la qual cosa queda clar que estem davant d'un molí de cup, com els del riu de la Sénia (Guinot 2000), i no d'un molí de rampa com els que hi ha sobre els grans sistemes hidràulics de l'Horta de València o més amunt en la mateixa Ribera del Xúquer.

En efecte, eren els elements externs al molí els que majors preocupacions van generar als administradors de les rendes. L'estacadell era una primera barrera formada per estaques que protegirien el molí i la nora de l'impacte dels objectes que podria portar el riu.²⁷ D'altra banda, el lloc també tenia una barca, tant per al pas de vianants a l'altra riba del riu com per a ús del moliner, encara que la seua disposició no va ser contínua (Pons Alons i Pons Pons 2001).²⁸

Però, sens dubte, el manteniment de l'assut, que servia per a fer la parada en el riu i derivar l'aigua al molí i la nora, va implicar una gran quantitat de recursos i un elevat nombre de conflictes. Estava format per cavalls i traves de fusta, a mode de bastiment, i es trobava reblat per pedres, arena i argamassa —un conjunt anomenat també *meixella*—, mentre que les estaques, amb dolls de metall a les puntes, reforçaven l'estructura (Mateu 1989).²⁹ Les despeses ascendiren en l'assut, per al mateix període abans indicat, a més de 4.500 s.; i el 1508 pràcticament igualà la quantitat de l'arrendament del molí.

El 1495 les crescudes del Xúquer s'emportaren pràcticament tota la pedra de l'assut. Uns quants anys abans, en 1467, el riu va desfer la riba esquerra i va fer la gola més gran, cosa que obligà a eixamplar la construcció. A més d'aquests esdeveniments, ben bé cada temporada després de les pluges s'havien de fer reparacions.³⁰ En els capítols de l'arrendament de la pesca en l'assut del 1496, s'advertia que en estiu, quan normalment estava tancada la gola, «lo

26. En 1509 es va pagar a un obrer «per tornar el cup de la darrera mola del molí», i a l'any següent se'n pagava un altre «per traure un àlber que estava entravessat en el canal del molí de Matada», íd., 3713 i 3714.

27. En 1504 es va pagar a un musulmà de Llaurí, Ramat, per desembossar en diverses ocasions les rodes dels molins «per causa de no haver-hi stacadell», íd., 3708. En alguns moments es posaven estores o canyissos al voltant de les estaques per tal de poder aturar l'aigua, eixugar la que restava dins, i procedir a les obres d'aquells aparells.

28. Si bé apareix en els comptes en 1467 o 1482, posteriorment sols hi ha referències a barques particulars.

29. El 1468 es col·locaren més de 270 estaques. Anys més tard, fins a 37 cavalls i 120 traves.

30. Sobre les riuades del Xúquer en època moderna hi ha el recent treball d'A. Alberola (2010).

dit arrendador tengut, en veure una nuvolada de ponent, obrir e desparar, o vingués gros [el riu], és mester tenir e obrir la dita golla», ja que qualsevol revinguda podria desfer part de l'assut.³¹ Per un altra banda, la baixada de fusta pel Xúquer, una activitat destacada en la comarca en els darrers segles medievals, originava també diversos perjudicis als senyors i moliners de la zona (Martínez Araque *en premsa b*). I així, per exemple, en el 1504 una almadia de fusta portada pel fuster d'Alzira Mateu Ferrer s'estavellà contra l'assut i obrí una nova via d'aigua.³²

A banda de les barques, els assuts i els molins de vora riu, un altre element característic del paisatge medieval de la Ribera en el curs final del Xúquer van ser les nores, com hem assenyalat adés. I el seu manteniment resultava del tot empenyador per als oficials reials. A Matada, aquesta nora de fusta se situava junt al molí, estava subjecta per un eix o arbre amb un arc d'obra, i tenia una estructura radial reforçada amb creuers i traves, mentre que uns àleps o paletes entre les dues parts circulars servien per a donar-li un major impuls (González Tascón 2008; Caro Baroja 1983). En la seua part externa tenia clavats uns cadufs o recipients de fusta que arplegaven l'aigua —uns 14 diu la documentació—, l'elevaven i la vessaven en unes cubelles fins a arribar a les séquies que regaven bona part de les partides que pertanyien al terme de Matada. Tanmateix, els danys del riu, la humitat i el desgast pel seu ús exigien reparacions i manteniments constants. Així, el material —fusta resistent com ara àlbers i oms—, la resta del fustam, l'elaboració de les peces i els claus, més la mà d'obra qualificada que es requeria, van fer que resultés una de les despeses més feixugues de la batllia, que doblava les de l'assut i multiplicava per tres els recursos destinats al molí. L'any 1431 i el 1481-1482 muntaren uns 2.200 s. o ben bé tant com els ingressos del districte, i entre 1495-1512 van superar els 9.700 s. o quasi la meitat de totes les obres dutes avant en el lloc.³³

VIII

No és gens habitual que ens hagen arribat amb detall els comptes de les reparacions en les diverses instal·lacions de transformació o de les obres civils per als darrers segles medievals, i menys en localitats petites. Sovint hom ha indicat l'escassa inversió destinada pels senyors en les infraestructures dels seus senyorius o dels agents reials en les poblacions de reialenc. Però aquest fet és matisat perquè algunes regalies van passar a ser administrades pels consells municipals o bé, en darrera instància, les inversions les van efectuar els diversos beneficiaris, cosa que no sempre estava indicada en la comptabilitat oficial. A Matada, en canvi, on la gestió va ser quasi sempre directa, dels 46.900 s. anotats com a ingressos de la batllia entre 1499-1512, se'n van haver de destinar més de 18.500 s. a obres —que representaven un 40% respecte a les entrades. En el cas que ens ocupa, doncs, per les característiques particulars d'aquest petit districte, s'han conservat alguns llibres d'obres o les anotacions de les despeses, que no sols permeten estudiar els costos que implicaven, sinó que també permet un acostament als pro-

31. ARV, MR, 3693.

32. Ib. 3709.

33. El 1507 la batllia general hagué de limitar la despesa destinada al seu manteniment a un màxim de 1.400 s., íd. 3711.

fessionals que s'hi dedicaren i a les activitats econòmiques que estaven lligades a l'enginyeria de la comarca de la Ribera, com ara l'abastament de materials.³⁴

Diego Martí i Joan Girbés, de Matada, van tirar diverses càrregues d'arena de la vora del riu per cobrir la gola de l'assut i per tapiar la nora el 1507. Aquest mateix any, un altre veí, Pere Adrover, va vendre més d'una vintena de canyes per a les obres que s'efectuaven en el lloc.³⁵ De fet, bona part dels materials corrents per a la construcció provenien dels voltants, com ara de les zones humides del Xúquer o de la marjal. També la pedra ho era, en no requerir per a l'assut una qualitat específica ni ésser tallada. El 1431 Pere Jaume de Fortaleny va vendre a les obres un munt de pedres «en vista, sens pesar», que va ser tirada amb un carro per Pere de Naia i Pere Marí, carreters, ajudats per tres homes més per carregar-lo.³⁶ I, el 1467, fou el moliner Pere Adam qui, amb la seua barca, va passar la pedra d'una riba a l'altra del riu.³⁷

La calç provenia de la serra de Corbera, com en el cas de les obres del castell, un producte en el qual destacà la població musulmana d'aquella vila i de Llaurí. En el 1501 es van comprar més de 60 cafissos de calç —uns 12.000 litres en àrids— a Brahim Jàfer de Corbera i Muhàmmad Crespi de Llaurí, els quals van ser transportats per una dotzena de persones fins a Matada —en uns 70 viatges o camins.³⁸ Tanmateix, el més habitual va ser la compra de petites quantitats a diversos proveïdors, en què es veia inclòs el port fins al molí, i així Abdal·là Zic, Ali Vermell i Muhàmmad Madonet, tots tres de Corbera, en subministraren 12 cafissos el 1462.³⁹ En realitat, com succeïa en altres poblacions, els calciners solien ésser camperols que, fent uns modestos forns de calç amb pedres en la muntanya, aconseguien uns petits ingressos complementaris.⁴⁰

Per a petites quantitats, les rajoles i teules podrien provenir de l'àmbit domèstic o bé de la reutilització de materials. Però per a partides majors se solia recórrer als principals mercats de la zona: Corbera i Alzira. Sabem que Saat Polit i Saat Maquirít, de Corbera, subministraren 5.500 rajoles el 1431, i l'alamí de la moreria d'allí, Muhàmmad Vermell, que s'encarregava de certes parts de les obres de la vila veïna, va aportar uns centenars de peces a Matada el 1449.

Això no obstant, pel que fa a altres productes més complexos en la seua elaboració, hi van intervenir artesans d'alguns dels pobles dels voltants: Ahmed Aquer de Valldigna, Bernat Arquer i Jaume Massot de Sueca, Ahmed Leveni i Ahmed Samaia de Llaurí o Antoni Renard de Fortaleny. Fins i tot, al començament del Cinc-cents, habità un ferrer a Matada, Bernat Ermenegol, a qui li fou encomanat calçar pics i altres eines per al molí. Però, sobretot, aquells menestrals provenien dels nuclis de població més importants, com Alzira o Cullera; i aquells elements més específics o de qualitat s'encarregaren a València. Per això el botiguer de València Joan Martí va vendre un miler de marcavins dits de Gènova per a clavar els cadufs de la nora el 1467.⁴¹

34. El tractament, transport i mà d'obra emprada només per als materials sumaren durant el període referit quasi el 55% dels costos de reparació de l'assut i més del 45% de la nora.

35. ARV, MR, 3711.

36. *Ib.*, 12604.

37. *Íd.*, 9172.

38. *Íd.* 3705.

39. *Íd.* 9170.

40. Un altre material usual com els algeps no era produït en la zona. Algun any s'hagué de portar de Llombai, o bé era transportat de València a Cullera per barca i d'ací a Matada.

41. ARV, MR, 9172.

Aquesta jerarquització dels espais econòmics s'observa perfectament en el cas de la fusta. Així, el 1499 Berenguer Sabater de Matada va proporcionar una soca de morera per a les cubelles de la sènia;⁴² i en una altra ocasió Jaume Borràs, veí del lloc, va portar una càrrega de carasca amb la seua atzembra des de la muntanya de Llaurí per a fer claus el 1468.⁴³ Tanmateix, per al material més elaborat es va recórrer a fusters, com ara Boiet, un fuster musulmà de Llaurí, el qual proporcionà diversos materials de pi i morera per a clavilles i posts. De fet, el seu fill i ell s'encarregaven tant del subministrament de fusta com de la fabricació dels cadufs. En especial, destacaren els professionals de les viles, com ara Miquel Gil, qui féu portar a mode de bassa pel riu set dotzenes d'estaques des d'Alzira el 1431, que s'havien de deixar eixugar una vegada arribaren a Matada.⁴⁴

Tanmateix, per als elements estructurals de la nora es necessitava una fusta de qualitat i convenient. En 1449 es va comprar per a l'eix de l'aparell un om a Borriana, el qual havia trobat un mestre d'aixa a qui s'havia pagat per a buscar-ne un d'adequat, i es van contractar dos obrers per a talar-lo, juntament amb tres treballadors més per ajudar-los. A més a més, des de Vila-real es llogaren uns altres deu individus per salvar el riu Sec amb el carro que transportava l'arbre amb dos rossins, més un mul que portava les ferramentes; i no foren suficients, perquè encara es va haver de cridar dos treballadors més.⁴⁵ Es tardaren set dies a arribar a València, i tres més en el trajecte des de la capital fins a Cullera i després Matada, en el qual anaren restant encara set, cinc i tres homes respectivament per al transport.

IX

El 17 de juliol de 1431 es trobaven fent l'esplanada entre el molí i la nora el mestre d'obres, tres mestres obrers, deu manobres, dos ajudants fent morter i cinc homes tirant terra amb la seua bèstia.⁴⁶ De fet, en les obres realitzades en la nora, molí i assut de Matada al llarg del segle xv i començament del xvi, quedaren enregistrades més de 400 persones distintes, entre obrers i subministradors de materials, provinents fonamentalment d'un radi d'uns 10 km. Si bé les condicions en les quals operaren, les formes i l'organització de treball no sempre resultaren coincidents, ans al contrari, presentaren una gran varietat de situacions.

En alguns dels plets en què es veieren imbuïts, els veïns de Matada manifestaren el seu descontent per l'obligació enutjosa d'haver de participar en tandes per a la reconstrucció de cases i altres obres en la localitat —que estaven remunerades amb uns jornals reduïts— en no abastar els ingressos de la batllia.⁴⁷ Tanmateix, els habitants del lloc també participaren en to-

42. Ib., 3701.

43. Íd., 9172.

44. Íd., 12604.

45. «[P]er a obs de ajudar a passar al dit caro e mulls en molts lochs e passos que y havia molt dolents, e encara per aydar al dit carro en algunes muntades», íd. 9168. Tota l'operació costà 273 s. 5 d.

46. Íd., 12604.

47. El 1512 manifestaren els testimonis citats per l'oficina supervisora dels comptes que «concordantment dixeren que tots los vehins que en aquell temps staven en lo dit loch de Matada per lur tanta feyen dos jornals per quascuna casa que de nou se obraven en lo dit loch, e l dit balle, so és, los donava nou dinés per a la messiò», ARV, BG, Processos, 129.

tes aquelles operacions bé com a proveïdors bé com a assalariats. La fusta que es va col·locar en l'assut el 1499, comprada al fuster Joan Martí d'Alzira per un valor de 784 s. 10 d., va ser portada per sis veïns de Matada en diversos viatges.⁴⁸ No sols perceberen algunes quantitats per participar en el transport o càrrega i descàrrega de materials, i aportar a voltes els seus animals, sinó que també hi actuaren com a peons o ajudants. Un individu bastant actiu des de la dècada de 1480 fins a la de 1510 va ser Diego Martí, camperol de la localitat, el qual es va dedicar al transport de materials, claus o fusta, s'encarregà d'aturar la nora quan s'havia d'obrar, va tirar pasta en certes obres o exercí com a manobre, netejà la brossa de l'assut i posà estaques.⁴⁹ Una mà d'obra que es dedicava òbviament a altres feines, però es llogava per a algunes tasques en determinats moments (Pinto 1984), com és el cas el 1468 de Francesc Rubió, el qual deixà de clavar estaques en l'assut per anar-se'n a veremar.⁵⁰

Ben al contrari que en altres obres baix medievals valencianes, no es documenta cap dona com a assalariada en aquestes activitats de transport o pastar argamassa, a diferència del cas de la reconstrucció parcial del pont de pedra a Alzira en el segle XIV o les reparacions d'altres castells de l'interior del país a l'inici del segle XV (García Marsilla 2003). Una possible explicació pot raure en el tipus de tasques i en els ritmes. En el cas de Matada, o en les obres del castell de la veïna Corbera, el recurs a la mà d'obra genèrica es va produir en moments puntuals i no de forma sostinguda més enllà d'uns quants dies o setmanes. En aquells altres casos en que sí estaven presents les dones, van resultar les obres més prolongades i es van conjugar amb una major necessitat de braços, la qual cosa no vol dir que no existís una enorme temporalitat en el treball no qualificat.⁵¹

Tant en les reparacions de l'assut com de la nora participaren colles de professionals especialitzats, normalment vinguts d'altres poblacions, com ara de les viles d'Alzira o de Cullera, i de la ciutat de València. Als fusters que dirigien les tasques se'ls reconeixia com a mestres de fer assuts, i eren acompanyats d'uns tres o quatre treballadors. Els moliners també apareixen reparant la maquinària del molí, com ara Saat Faquinet de Massalavés, el qual va percebre 64 s. en total per reparar els cercols de les moles el 1497.⁵² A més a més, s'alternaven en diverses obres de la zona. Miquel Daroca i els seus homes treballaren en l'assut del molí de mossèn Serra del març al maig del 1468 i després, a la tardor del mateix any, en el de Matada.⁵³ Ara bé, els mateixos obrers aportaven les seues pròpies ferramentes; generalment, la batllia només proporcionava cabassos o cànters per a l'argamassa.⁵⁴

Els salaris de tots aquests treballadors no van conèixer grans variacions durant la segona meitat del Quatre-cents i començament del segle XVI, igual que en moltes altres obres d'arreu del regne (Martínez Araque 2009b; Esquilache i Martínez Araque 2012). La mà d'obra genèrica cobrava entorn al sou i mig en el transport lleuger, 2 s. i mig en el cas dels peons o 3 s. per

48. ARV, MR, 3701.

49. De mitjana anual, durant la quinzena d'anys que el tenim documentat, va percebre uns 70 s. en jornals.

50. ARV, MR, 9172.

51. Un altre factor que podria explicar-ho, conjugat amb tots els elements que hem citat, és l'abundant mà d'obra musulmana masculina present en la zona (Martínez Araque 2009b), i a la qual ens referirem tot seguit.

52. *Ib.*, 3699.

53. *Id.*, 9172.

54. El 1468 Jaume Borràs de Matada portà amb la seua bèstia des de les alqueries properes de Pardines i Sinyent la ferramenta de mestres i obrers. *Id.*

jornada si exercia alguna tasca un poc més complexa. Igualment, pel que fa a fusters o obrers de vila, dels 3 s. 6 d. d'aquests últims fins als 4 s. o 4,5 s. d'altres treballadors qualificats, com calafats o tapiadors. Això no obstant, en la fixació dels jornals actuaren molts elements, i hom ha parlat fins i tot de la «personalització» dels salaris (Zenoboni 2009). Ací conflueixen aspectes com la qualificació professional o els acords entre el mestre i els administradors de les obres. I també caldria atendre si en la remuneració es veien inclosos dietes o allotjament, ja que el batlle de Matada justificava en 1431 els relativament alts pagaments a mestres i manobres perquè provenien «ha prop de II o III legües».⁵⁵ El 1468 el moliner Pere Adam n'allotjava alguns en el molí, i després fou pagat per l'oficial.⁵⁶ Amb tot, l'oficina del mestre racional a València, en supervisar les dades dels oficials reials, podia rebaixar alguns dels pagaments si els considerava excessius respecte als jornals que s'estaven pagant llavors.

D'altra banda, la presència de treballadors musulmans va ser notable tant a Matada com en altres municipis de la zona, com ara Corbera i Alzira, i va arribar a suposar fins a més d'un 40% del total. El sector de la construcció esdevingué una de les principals activitats econòmiques de la població musulmana, i a Matada els trobem en totes les seues branques: com a calciners, rajolers, fusters, ferrers, tapiadors, obrers, etc. Habitualment percebien els mateixos sous que els obrers cristians, però no sempre. En la pilada entre el molí i la nora que es construí el 1431, els manobres que acompanyaven la colla del mestre d'obres Bartomeu Torriges, que eren cristians, cobraven 6 diners més que els manobres musulmans.⁵⁷

I tot i que pogueren participar els mudèjars de la zona ben bé en quasi totes les tasques, es produïren diferències substancials. Si hi concorregueren, gràcies a la seua especialització en les mateixes comunitats musulmanes, també va ser possible per les característiques d'aquest sector productiu: pel seu elevat grau d'assalarització i en ser unes activitats intensives quant a mà d'obra, o, en el cas dels subministradors, perquè controlaven bona part de les fases del procés productiu (Sosson 2005). Una dada que no ha de ser negligida és que en cap cas foren designats els musulmans en llocs de responsabilitat, com a mestres d'obres de l'assut o de la nora.

A més del treball forçós i de l'assalariat, d'aquells que venien la seua força laboral, també estaven presents a Matada altres formes de treball, com ara la característica de l'empresa artesana en la construcció: els familiars dels menestrals —el mateix mestre, la muller, els fills, aprenents, esclaus, etc.— participaren com a treballadors, però també encarregant-se de l'elaboració de les peces en els seus tallers o a peu d'obra (Woodward 1995). Muhàmmad Al-laix, àl. *Boi*, el seu fill Pol·lux *Boiet*, i el seu nét participaren en les obres de l'assut ben bé des del 1480 fins al 1512. El 1462 la fusta que treballà en diverses peces el fuster de València Miquel de Caravall —sises, millories, tralls o tirants de galga— muntà més de 1.000 s., dels quals 84 eren pels oms i àlbers «que han serrat los seus sclaus en lo loch de Mathada».⁵⁸ El mosso del fuster Pere de Baeza era qui s'encarregà el 1481 de portar la fusta treballada en el taller del seu amo fins a la nora.⁵⁹

55. ARV, MR, 12604.

56. Íd., 9172.

57. I es distingeix en les peces justificatives de pagament com a «època dels agudants cristians», íd., 12604.

58. Íd., 9170.

59. Íd., 9173.

Els mestres d'obres de l'assut o de la sènia, fusters especialitzats freqüentment, també subministraren materials dels seus obradors. No debades, eren els principals responsables de les obres, els que havien d'encomanar els materials i preveure les necessitats de les operacions a efectuar. Les pluges del novembre del 1467 impediren mamprendre les obres de l'assut i, el desembre, el mestre de la reparació, Miquel Daroca, acudí a inspeccionar el terreny: com que «encara venia lo riu gros, telà traves en la algoletga e foradà un caval» el 1467.⁶⁰ La seua capacitat tècnica i organitzativa es corresponia de la mateixa manera amb una remuneració més elevada, en dirigir les tasques i contractar el personal adient. El mestre fuster Pere Baeza d'Alzira realitzà més de 200 jornals en l'assut en 1481 i 1482, a 5 s. el dia, i només pel seu salari va rebre 1.085 s. A més, la paga també estava influïda per la solvència dels mestres: Joan Torremotxa, especialista a fer assuts, va prestar a la batllia una barca per a les reparacions del 1508.⁶¹ O pel seu prestigi: en aquest darrer exercici es buscà un mestre de Pego que aportà els seus treballadors.

Efectivament, amb l'objectiu de rebaixar bona part dels costos i traslladar els possibles riscos, tant particulars com institucionals van descarregar molts afers de les obres als mestres artesans. Per mitjà de l'estall, o contractació a preu alçat, eren aquests els que s'encarregaven de dur a terme les operacions a canvi d'un preu pactat de bestreta (Pinto 1984; Serra Desfilis 2005). Ara bé, de la mateixa manera, això significava un reconeixement a la capacitat dels mateixos menestrals, i aquests també saberen vetllar pels seus interessos. Del 1503 es conserva el conveni entre el batlle i el mestre fuster d'Alzira Pere Fita, vàlid durant quatre anys, destinat a la reparació de la nora de Matada. En els capítols s'especificava que Fita «à de fer totes les mans e jornals» per un preu de 220 s. en tres pagues. Mentre que l'administració reial li compraria la fusta que fos menester al mateix mestre, amb un preu fixat prèviament.⁶²

X

En el present article hem tractat de realitzar un acostament a les despeses, els costos i els treballs de reconstrucció, reparació i manteniment d'algunes infraestructures hidràuliques presents en el curs final del principal riu valencià, el Xúquer, al final de l'edat mitjana. I això, gràcies als llibres de comptabilitat conservats per a una petita població de la Ribera del Xúquer, Matada, que tenia un assut per al molí de tres moles del lloc i per a una nora que regava alguns camps en la mota del marge dret, ubicats tots tres elements sobre el flum. Sostenir aquestes instal·lacions va comportar una forta despesa, i més atenent a les dificultats del districte de Matada, però també va generar una important activitat per als sectors vinculats a la construcció i per a les economies domèstiques. En els exercicis per als quals s'han conservat els comptes d'aquestes obres, més de 25 entre el segon terç del segle *xv* i els primers anys del *xvi*, la mitjana anual de despeses en aquestes infraestructures superava els 1.250 s., és a dir, quasi el mateix que la principal entrada en els ingressos de la batllia, que era l'arrendament del molí.

60. Íd., 9172.

61. Íd., 3712.

62. Íd., 3708.

Malauradament, les dades per als altres enginys i estructures sobre el Xúquer en aquesta àrea és més aviat fragmentària. Això no obstant, si les fem extensibles a les reparacions que s'haurien fet per als nou molins existents a vora riu suposarien uns 1.800 s. cada any, amb el benentès que no tenim informació directa dels càrrecs per part de l'arrendatari; d'igual forma, per als assuts construïts, ascendirien a un muntant de 3.500 s.; i, pel que fa a les tres nores de la zona, 2.500 s. cada any. Tot plegat, sumarien uns 8.000 s. anuals en reparacions d'aquelles estructures hidràuliques a la Ribera Baixa del Xúquer: ben bé l'equivalent als ingressos del rei en la batllia de Corbera a mitjan segle xv o una tercera part dels de la vila d'Alzira, que era la quarta més important del regne. Això pot ser estiga a la base de l'explicació, juntament amb altres processos, de per què els colons cristians, els senyors feudals i les autoritats reials no tractaren de desenvolupar en els primers segles d'ocupació un sistema hidràulic prenent les aigües directament del Xúquer, un riu amb un cabdal llavors molt elevat, que resultaria bastant costós. Per una altra banda, com tampoc no ho havien portat a terme les comunitats andalusines en els primers segles medievals.

Si bé hi havia la capacitat tècnica molt abans, no va ser fins ben entrat el segle xv quan s'obriren les primeres séquies mares de Cullera i Sueca sobre el Xúquer, a la Ribera Baixa, cosa que va implicar la modificació de la situació anterior, en part heretada d'època andalusina. Des d'aleshores, les alteracions en tota la conca hidrogràfica del Xúquer —la major pressió sobre els sòls, la desforestació o la dessecació de les marjals— i la transformació econòmica en la societat valenciana o la intensificació de conreus comercials —com la morera o l'arròs—, així com el major pes de les elits en cadascuna de les comunitats locals, poden explicar bona part dels canvis que es desenvoluparen en la zona a les acaballes de l'edat mitjana. Es formava un nou escenari que deixava enrere tot el paisatge anterior i portava altres conseqüències, com ara la desaparició dels molins fluvials i la seua substitució per nous enginys sobre els canals de reg que s'obriren.

Referències bibliogràfiques

- ALBEROLA, Armando (2010). *Quan la pluja no sap ploure. Sequeres i riuades al País Valencià en l'Edat Moderna*. València, Publicacions de la Universitat de València.
- BARCELÓ, Miquel (1987). «Els molins de Mayurca», *V Jornades d'Història Local. Les illes orientals d'al-Andalus i les seves relacions amb el sbarq al-Andalus, Magrib i Europa cristiana* (ss. VIII-XIII). Palma, Institut d'Estudis Balàrics, p. 253-262.
- (1988). «La arqueologia extensiva y el estudio de la creación del espacio rural». Dins *Arqueología medieval. En las afueras del medievalismo*. Barcelona, Crítica, p. 195-274.
- CARO BAROJA, Julio (1983). *Tecnología popular española*. Editorial Nacional, Madrid.
- COMET, Georges (2003). «Pour une histoire des moulins entre technique et idéologie». Dins *I mulini nell'Europa medievale. Atti del Convegno di San Quirino d'Orcia*. Bolonya, CLUEB, p. 17-36.
- CORTÉS, Josepa *et alii* (1981). «Les alqueries de la Ribera: assaig d'identificació i localització». Dins *Economia agrària i història local*. València, Institució Alfons el Magnànim, p. 209-262.

- ESQUILACHE, Ferran, i MARTÍNEZ ARAQUE, Ivan (2012). «Les obres del palau reial de València a l'entorn del 1400. Un acostament a la història de la construcció valenciana en la baixa edat mitjana». Dins *Contextos 1200 i 1400. Art de Catalunya i art de l'Europa meridional en dos canvis de segle*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, p. 407-416.
- FURIÓ, Antoni (1986). «El camperolat valencià en l'edat mitjana. Demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)» (Tesi doctoral inèdita), València: Universitat de València.
- (2001). «La domesticación del medio natural. Agricultura, ecología y economía en el País Valenciano en la baja edad media». Dins *El medio natural en la España medieval. Actas del I Congreso sobre ecobistoria e historia medieval*. Cáceres, Universidad de Extremadura, p. 57-103.
- FURIÓ, Antoni i MARTÍNEZ, Luis Pablo (1994). «Assuts i molins sobre el Xúquer en la baixa edat mitjana». Dins *IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol. III. Alacant, Asociación Española de Arqueología Medieval, p. 575-586.
- (2000). «De la hidràulica andalusí a la feudal: continuïtat i ruptura. L'horta del Cent a l'Alzira medieval». Dins *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*. València, Publicacions de la Universitat de València, p. 19-73.
- (2006). «La evolución histórica del regadío en la Ribera Baja del Xúquer. El margen izquierdo». Dins *La Riberas del Xúquer: Paisajes y patrimonio valenciano*. València, Universitat de València, p. 206-218.
- GARCÍA MARSILLA, José Vicente (2003). «Las obras que nunca se acaban. El mantenimiento de los castillos en la Valencia medieval: sus protagonistas y sus materiales», *Ars Longa*, núm. 12, p. 7-15.
- GLICK, Thomas (1988). *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*. Del Cenía al Segura, València.
- (1990). «Molins d'aigua a l'horta medieval de València. Observacions a un article de Vicenç M. Rosselló», *Afers*, núm. 9, p. 9-22.
- GLICK, Thomas; GUINOT, Enric, i MARTÍNEZ, Luis Pablo (edit.) (2000). *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València, Institució Alfons el Magnànim.
- GONZÁLEZ TASCÓN, Ignacio (2008). «Agua para ciudades y regadíos». Dins *Ars mechanicae. Ingeniería medieval en España*. Madrid, Fundación Juanelo Turriano, p. 69-98.
- GUINOT, Enric (2000). «Molins andalusins i molins feudals: l'ordenació del sistema hidràulic baix-medieval del riu de la Sénia». Dins *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València, Institució Alfons el Magnànim, p. 193-227.
- (2005). «La política d'establiment i construcció de molins al Regne de València durant el regnat de Jaume II». Dins *XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. II. València, Universitat de València, p. 2.172-2.204.
- MARTÍ, Ramon (1988). «Hacia una arqueología hidráulica. La génesis del molino feudal en Cataluña». Dins *Arqueología medieval. En las afueras del medievalismo*. Barcelona, Crítica, p. 166-177.
- MARTÍNEZ ARAQUE, Ivan (2009a). «El mercado de la carne en el País Valenciano. Bestias, carniceros y monopolios», *Medievalismo*, núm. 19, p. 241-261.
- (2009b). «La organización del trabajo en las obras valencianas. La construcción en Alzira y

- la Ribera del Xúquer durante los siglos XIV-XV». Dins *Actas del Sexto Congreso Nacional de la Construcción*, vol. II. Madrid, Editorial Reverte, p. 846-856.
- (en premsa a). «Los aprovechamientos del Júcar en la baja edad media: la actividad maderera en Alzira y la Ribera». Dins *Actas del V Simposio Internacional de Jóvenes Medievalistas*. Múrcia.
 - (en premsa b). «Las otras actividades en una comunidad rural: Torrent (siglos XIV-XV)». Dins *Historia de Torrent*. València.
- MARTÍNEZ SANMARTÍN, Luis Pablo (2005). «Els molins com a clau de l'articulació de l'Horta medieval de València. La sentència de 1240 entre els moliners d'Alaxar i la comunitat de Rascaña», *Afers*, núm. 51, p. 369-396.
- MATEU BELLÉS, Joan (1989). «Assuts i vores fluvials regades al País Valencià medieval». Dins *Los paisajes de agua*. València, Universitat de València-Universitat d'Alacant, p. 165-185.
- PINTO, Giulano (1984). «L'organizzazione del lavoro nei cantieri edili (Italia centro-settentrionale)». Dins *Artigiani e salariati. Il mondo del lavoro nell'Italia dei secoli XII-XV*. Pistoia, Centro italiano di studi di storia e d'arte, p. 69-101.
- PONS ALONS, Vicent, i PONS PONS, Vicent (2001). *Las barcas del Xúquer*. València.
- ROSSELLÓ, Vicenç (1989). «Els molins d'aigua de l'Horta de València». Dins *Los paisajes del agua*. València, Universitat de València-Universitat d'Alacant, p. 317-345.
- RUBIO, Llorenç (s.d). *Breu introducció a la història de Llaurí*.
- SOSSON, Jean-Pierre (2005). «Le bâtiment: sources et historiographie, acquis et perspectives de recherches (Moyen Âge, débuts des Temps Modernes)». Dins *L'edilizia prima della rivoluzione industriale, secc. XIII-XVIII*. Atti della Trentaseiesima Settimani di Studi. Florència, Istituto di Storia Economica F. Datini, p. 50-107.
- SELMA, Sergi (1993). *Els molins d'aigua medievals al Sbarq al-Andalus*. Onda, Ajuntament d'Onda.
- (2000a). «De la construcció islàmica al casilici modern: l'evolució del molí hidràulic valencià». Dins *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València, Institució Alfons el Magnànim, p. 101-161.
 - (2000b). «Poblament i molins al districte islàmic de la Madina Al-Jazira Suqr (Alzira, la Ribera)». Dins *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*. València, Publicacions de la Universitat de València, p. 89-106.
- SERRA DEFELIS, Amadeo (2005). «El precio del saber: técnica, conocimiento y organización de la obra en la Valencia del siglo XV». Dins *L'edilizia prima della rivoluzione industriale, secc. XIII-XVIII*. Atti della Trentaseiesima Settimani di Studi. Florència, Istituto di Storia Economica F. Datini, p. 709-721.
- TORRÓ, Josep (2009). «Després dels musulmans. Les primeres operacions colonitzadores al regne de València i la qüestió de les tècniques hidràuliques». Dins *Arqueologia Medieval II. La transformació de la frontera medieval musulmana*. Lleida, Pagès Editors, p. 93-118.
- (2010). «Tierras ganadas. Aterrazamientos de pendientes y desecación de marjales en la colonización cristiana del territorio valenciano». Dins *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*. Oxford, Archeopress, p. 157-172.

- VERCHER, Salvador (2006). «Los fundamentos del regadío histórico tradicional en la Ribera Baja del Xúquer. El margen derecho. Siglos XIII-XX». Dins *Las Riberas del Xúquer: Paisajes y patrimonio valenciano*. València, Universitat de València, p. 219-237.
- (2009). *La senyoria de Corbera en l'època de Jaume I (1238-1276)*. Corbera, Ajuntament de Corbera.
- VERCHER, Salvador (*en premsa*). *El castell de Corbera*. Corbera.
- WOODWARD, Donald (1995). *Men at Work. Labourers and building craftsmen in the towns of northern England, 1450-1750*. Cambridge, Cambridge University Press.
- ZENOBONI, Maria (2009). *Salariati nel Medioevo, secoli XIII-XV: «Guadagnando bene e lealmente il proprio compenso fino al calar del sole»*. Ferrara, Nuovecarte.

